

Geopolitics of Iran's Bilateral Relations with Armenia and the Republic of Azerbaijan from 2013 to 2021

Mehdi Amiri¹

Assistance Professor of the Office of Political Studies, Islamic Parliament
Research Center of the Islamic Republic of Iran

Ehsan Fallahi

Ph.D. Candidate of International Relations, Faculty of Administrative and
Economic Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran

(Date received: 2 February 2022 - Date approved: 14 February 2023)

Abstract

Introduction: The tension and conflict between Baku and Yerevan in the last three decades has affected Iran's bilateral relations with both of these two countries. On the other hand, the Economic influence of rival powers in the region, has doubled Tehran's regional concerns. Therefore, preventing the threats and taking advantage of existing opportunities have become a significant necessity for Iran. According to mentioned conditions, in the period of 2013-2021, Tehran tried to use economic opportunities created by its new approach in foreign policy in light of the JCPOA.

Armenia and the Republic of Azerbaijan are considered as Iran's getaway to reach Russia and Europe. We will use Geopolitics topic as a conceptual framework in evaluating Iran's bilateral relations with Armenia and the Republic of Azerbaijan, emphasizing the approach of Rouhani's government in the field of foreign policy between 2013 and 2021. This article uses the phenomenological method to analyze the collected data.

Research Question: This article intends to address the following question to some extent. What was Rouhani's government's approach to bilateral relations with the Republic of Azerbaijan and Armenia?

Research Hypothesis: Tehran has prioritized economic issues in its foreign policy in the post-JCPOA period. Tehran's geo-economic attitude towards the expansion of relations with the Republics of Azerbaijan and Armenia shows a significant example of a new approach. In the past decades, the relations between Iran and Armenia have continued according

¹E-mail: m.amiri@mrc.ir (Corresponding Author)

to the existing capacities but bilateral relations between Iran and the Republic of Azerbaijan have experienced a more cooperative approach compared to the last decade. The outstanding geo-economic position of the Republic of Azerbaijan improved the status of this country in Iran's foreign policy and as a result, strengthened Tehran-Baku relations (between 2013-2021) compared to Tehran-Yerevan relations.

Methodology (and theoretical framework if there are): Geopolitics is an analytical tool to explain the policy issues facing the post-Cold War world and the 21st century. It could be said that Geopolitics is an informal intergovernmental regime. In fact, this term serves as informal rules between governments for economic cooperation and regional integration by taking into account the security concerns of the other side. In other words, Geopolitics is created from the combination of Geopolitics and Geo-economics. Therefore, it can provide a useful conceptual framework for analyzing a wide range of issues such as transit corridors, transportation, energy and trade exchanges by considering security issues.

Results and Discussion: After the first Karabakh war Armenia faced with many geopolitical obstacles and economic challenges imposed by the Republic of Azerbaijan and Turkey. Therefore, cooperation with Iran is very attractive for Armenia to circumvent the imposed restrictions. Tehran-Baku relations are affected by geopolitical problems (Karabakh conflict), ethnic issues, religious ideology, the presence of extra-regional powers (arms cooperation with Israel) the legal regime of the Caspian Sea and its common resources most of which have had a negative impact on Tehran-Baku relations. Based on the main foreign policy discourse during president Rouhani's administrations (2013-2021), the importance of Geo-economics has become more prominent. It seems that geo-economic elements have had a greater impact on the development of bilateral relations between Tehran and Baku than Yerevan. It is also noteworthy that geopolitical concerns remain active despite Geo-economic cooperation. This issue can be examined in the following three aspects:

- 1) The meeting of high-ranking officials,
- 2) Important agreements reached between the two sides regarding construction of transit corridors,
- 3) Trade volumes.

In the period mentioned in this article (August 2013 to August 2021), 47 high-level meetings were held between Tehran and Baku officials. Also, more than 130 meetings were held between the ministers, deputies and senior managers of the two countries. In comparison with the Republic of Azerbaijan, only 23 high level official meetings occurred between Iranian

and Armenian officials and less than 40 meetings were held among low-level government officials. The abundance of meetings can indicate the political will to cooperate. In the discussion of South Caucasus, transportation and energy exchange is the most important measure of cooperation. In this regard, the Rouhani administration has signed several agreements with Armenia and the Republic of Azerbaijan. It is important to point out that these republics are parts of International North-South Corridor. This multi-purpose corridor connects Iran's southern coasts in the Persian Gulf with Russia and Europe. There is no independent railway between Iran and Armenia. The contract for the construction of this railway line was approved by the governments of Armenia and Iran in 2009. By the end of 2013, the cost of this route was estimated at 3.5 billion dollars. This project was never implemented due to its high cost. On the other hand, Iran- the Republic of Azerbaijan railway is under construction. In addition, Iran is eager to export gas to Europe through south Caucasus region. While the transportation pipeline in Armenia is not developed, the Republic of Azerbaijan has a high potential to connect Iran to the South Caucasus gas pipeline and TANAP in Turkey. The volume of transactions between Iran and Armenia in 2020 was about 400 million dollars. This volume in 2012 was about 275 million dollars. The trade balance between Iran and Armenia has always been in favor of Tehran. On the other hand, the volume of transactions between Iran and the Republic of Azerbaijan has grown more than Armenia. This volume was less than 270 million dollars in 2012 and reached 495 million dollars in 2019.

Conclusion: This research was conducted with the aim of evaluating the economic and political situation of the Republic of Azerbaijan and Armenia in Iran's foreign relations. The main findings of the article were that bilateral relations between Iran and the Republic of Azerbaijan increased more than the relations between Iran and Armenia from 2013 to 2021. The stated conditions are a normal choice for Iran because the geo-economic position of the Republic of Azerbaijan has more potential for expanding bilateral relations with Iran. Contrary to the Republic of Azerbaijan's geo-economic importance, Armenia is Iran's vital geopolitical partner in the South Caucasus.

Keywords: Iran, the Republic of Azerbaijan, Armenia, Geopolinomic, South Caucasus.

ژئوپلی‌نومی روابط ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان

در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱

مهدی امیری^۱

استادیار دفتر مطالعات سیاسی مرکز پژوهش‌های مجلس

احسان فلاحی

دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه اصفهان

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۳ تاریخ پذیرش ۱۴۰۱/۱۱/۲۵)

چکیده

جمهوری آذربایجان و ارمنستان در شمال غربی ایران از ظرفیت‌های مناسب اقتصادی و حمل‌ونقلی برای تعامل با کشور ما برخوردارند. اما تنش و منازعه میان باکو و ایروان در سه دهه گذشته سبب ایجاد نوسان‌هایی در رابطه تهران با دو همسایه شمالی شده است. از سویی، حضور قدرت‌های رقیب در قفقاز جنوبی نه تنها سبب ایجاد نگرانی‌های امنیتی و ژئوپلیتیکی برای ایران شده است، بلکه ضرورت بهره‌برداری از فرصت‌های موجود را برای ایران دوچندان کرده است. به همین منظور دولت یازدهم و دوازدهم با نگاهی عمل‌گرایانه، هم‌زمان در پی مهار تهدیدهای ژئوپلیتیکی و تقویت فرصت‌های اقتصادی ناشی از همسایگی با این دو کشور بوده است. این پرسش مطرح است که دولت حسن روحانی در مورد جمهوری آذربایجان و ارمنستان چه رویکردی داشته است؟ پاسخ به این پرسش نیازمند چارچوب مفهومی ویژه‌ای است که با توجه به نگرانی‌های ژئوپلیتیکی، ابعاد ژئواکونومی مسئله را نیز مورد توجه قرار دهد. با این هدف با استفاده از روش پدیدارشناسی و در قالب مفهوم «ژئوپلی‌نومی» استدلال شده است که تهران برای حفظ توازن ژئوپلیتیکی، رابطه با باکو و ایروان را در حد قابلیت‌های موجود افزایش داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه ژئواکونومیک برتر جمهوری آذربایجان سبب افزایش وزن این کشور نسبت به ارمنستان به‌ویژه در جنبه‌های اقتصادی روابط با ایران (۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱) شده است. این نوشتار با استفاده از داده‌های کمی و کیفی نوشته شده است.

واژگان اصلی: ایران، ارمنستان، جمهوری آذربایجان، ژئوپلی‌نومی، قفقاز جنوبی.

^۱. نویسنده مسئول: m.amiri@mrc.ir

مقدمه

بعد از سال ۲۰۱۳ نقش مؤلفه‌های اقتصادی در سیاست منطقه‌ای ایران برجسته‌تر شده است. به طوری که می‌توان از ایجاد نوعی توازن میان کفه ژئواکونومی و ژئوپلیتیکی روابط ایران با همسایگان شمالی سخن گفت. تهران در این دوره تلاش کرده است خود را محدود به دسته‌بندی‌های منطقه‌ای نکند و تا بالاترین حد ممکن با همه طرف‌ها همکاری داشته باشد. در این دوره، نگرانی‌های ژئوپلیتیکی ایران با نوعی «عمل‌گرایی ژئواکونومیک» در گسترش روابط با باکو و ایروان همراه شد. به چنین رویکردی در ادبیات جغرافیای سیاسی، رهیافت «ژئوپلی‌نومیک» گفته می‌شود. در این دوره، توافق هسته‌ای فضا را برای بهبود روابط اقتصادی با همسایگان آماده کرد.

با توجه به آنچه گفتیم این پرسش مطرح است که رویکرد ایران در مورد جمهوری آذربایجان و ارمنستان در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ چگونه بوده است؟ با استفاده از مفهوم «ژئوپلی‌نومی» استدلال می‌شود که «تهران برای حفظ توازن ژئوپلیتیکی، رابطه با هر دو طرف را گسترش داده است. اما شواهد نشان می‌دهد که جایگاه ژئواکونومیک برتر جمهوری آذربایجان سبب افزایش وزن این کشور نسبت به ارمنستان به‌ویژه در وجوه اقتصادی روابط با ایران (۲۰۱۳-۲۰۲۱) شده است.» برای ارزیابی این استدلال از مؤلفه‌هایی چون تعداد دیدارهای عالی میان مقام‌ها،^۱ حجم روابط تجاری، مهم‌ترین توافقات و راه‌گذرهای حمل‌ونقلی استفاده شده است. البته نگرانی‌های ژئوپلیتیکی همچنان به قوت خود باقی مانده است که بعد از دوره روحانی در ابتدای پاییز ۲۰۲۱ سبب ایجاد تنش چند هفته‌ای در روابط تهران و باکو شد. این نوشتار با استفاده از روش پدیدارشناسی انجام شده است. این روش به معنای مطالعه پدیده‌ها از هر نوع مانند سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی و توصیف آن‌ها بدون هرگونه ارزش‌گذاری است. پدیدارشناسی، پدیده‌ها را آن‌چنان که تجربه شده است بررسی می‌کند نه به‌عنوان موضوعی که جدا از تجربه و براساس تصورهای ذهنی باشد. از این رو در این نوشتار علاوه بر داده‌های کیفی از داده‌های کمی نیز استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون در مورد روابط دوجانبه ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان پژوهش‌های زیادی به زبان فارسی و انگلیسی شده است. اما به مطالعاتی که تأثیر روابط ایران با دو همسایه شمالی را

^۱ Geopolinomic

۲. منظور از دیدار عالی در این پژوهش گفت‌وگو میان مقام‌هایی است که دست‌کم یک طرف آن رئیس‌جمهور یا نخست‌وزیر باشد. اطلاعات مربوط به این دیدارها از آرشیو روزانه در «پایگاه اطلاع‌رسانی ریاست‌جمهوری اسلامی ایران» (OWPIRI) و «پایگاه اطلاع‌رسانی دولت» (GIRI) استخراج و بر اساس موضوع و تاریخ در قالب جدول‌هایی در ادامه، دسته‌بندی شده است.

به صورت یک جا مطرح کند کمتر توجه شده است. در ادامه به تعدادی از این پژوهش‌ها اشاره می‌کنیم. کوهی اصفهانی (۲۰۱۹) در کتاب «سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی، روابط با آذربایجان و ارمنستان»^۱ بر تغییرهای سیستمی بعد از فروپاشی اتحاد شوروی در دو سطح منطقه‌ای و بین‌المللی تمرکز می‌کند و در این چارچوب با استفاده از مطالعات موردی درک جامعی از روابط دوجانبه ایران با باکو و ایروان ارائه می‌دهد. کوهن و لُو (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان «مثلث منافع: آذربایجان، ایران و اسرائیل» رابطه ایران و جمهوری آذربایجان را از دریچه رابطه باکو و تل‌آویو بررسی می‌کنند.

ارندور و اوزتارسو (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «روابط ایران با آذربایجان و ارمنستان: رهیافتی مقایسه‌ای در مورد سیاست عمل‌گرا» با تمرکز بر بحران قره‌باغ نشان می‌دهند که با وجود شباهت‌های دینی، فرهنگی و قومی میان ایران و جمهوری آذربایجان، تهران براساس رویکردی عمل‌گرا از ارمنستان به‌عنوان شریکی راهبردی جانب‌داری کرده است. در همان حال، تهران در سال‌های اخیر تلاش کرده است روابط اقتصادی متعادلی را با هر دو طرف برقرار سازد. فراتر از این کلبی‌زاده (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «پویایی‌های تحول در روابط ایران و ارمنستان در دوران پسا شوروی» بر این باور است که رویکرد غرب‌گرایانه پاشینیان و تمایل وی برای توسعه همکاری‌ها با آمریکا و اروپا به دلسردی جمهوری اسلامی ایران برای حمایت کامل از ارمنستان منجر شده است. اما همین مسئله در مورد جمهوری آذربایجان نیز صدق می‌کند. شلاپتوخ (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «آذربایجان و ایران: چرخشی در جاذبه ژئوپلیتیکی» روابط خارجی جمهوری آذربایجان را چندمحوره‌آمی‌داند. بدین معنا که باکو هم‌زمان با رابطه با آمریکا و اسرائیل می‌خواهد به محور ضدایرانی بپیوندد و حتی خواستار گسترش روابط با جمهوری اسلامی ایران نیز هست. از سوی دیگر، تهران نیز تلاش می‌کند روابط هم‌زمان خود با باکو و ایروان را گسترش دهد. این مقاله بیشتر به دوره ریاست جمهوری حسن روحانی و پیش از جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ اشاره دارد. حال آنکه تأسیس سفارت جمهوری آذربایجان در تل‌آویو و همکاری تسلیحاتی دو کشور به‌طور عملی جمهوری آذربایجان را در محور ضدایرانی در قفقاز قرار داده است.

جوادی و فلاحی (۲۰۱۵) در مقاله با عنوان «بررسی تطبیقی سیاست خارجی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی با تأکید بر ارمنستان و جمهوری آذربایجان» رویکرد ایران و ترکیه در برابر جمهوری آذربایجان و ارمنستان در قفقاز جنوبی را مقایسه کرده‌اند و بیان می‌کنند که ترکیه از راه همکاری با کشورهای غربی سیاست خارجی موفق‌تری در قفقاز جنوبی به‌ویژه

^۱ Iran's Foreign Policy in the South Caucasus, Relations with Azerbaijan and Armenia
Multi-vector

از جنبه اقتصادی داشته است. در حالی که تهران رویکردی بومی در برابر منطقه دارد، اما ضعف‌های اقتصادی موجب شده است که به ظرفیت‌های فرهنگی و سیاسی ایران در تعامل با کشورهای منطقه توجه نشود.

چارچوب تحلیلی: ژئوپلی‌نومی

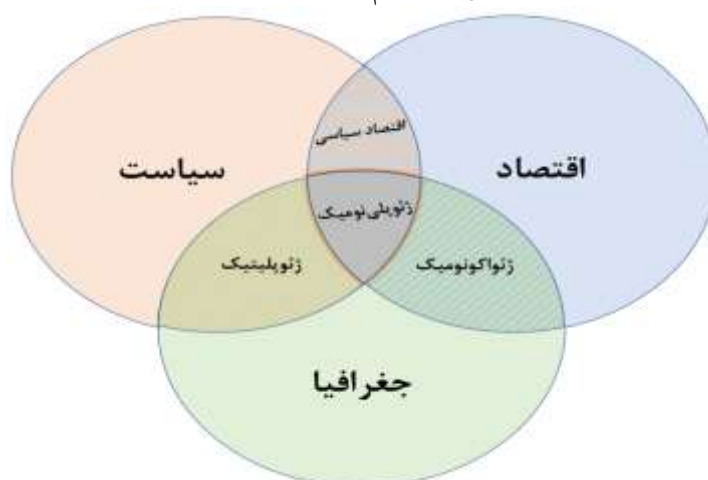
استفاده از «ژئوپلی‌نومیک» به‌عنوان یک چارچوب مفهومی نیازمند درک هر دو جزء آن یعنی «ژئوپلیتیک» و «ژئواکونومی» است. «ژئوپلیتیک» مفهومی شناخته‌شده‌تر برای گروه‌های دانشگاهی و پژوهشی است، زیرا بیش از یک قرن است که از این مفهوم به‌عنوان «علم مطالعه روابط متقابل سیاست و جغرافیا و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر» (Hafeznia, ۲۰۱۴: ۳۷) برای تحلیل روابط کشورها استفاده می‌شود. اگرچه ژئوپلیتیک همچنان می‌تواند بخشی از روابط میان کشورها را تحلیل کند، این مفهوم به مؤلفه‌های اقتصادی در عصر جدید توجه چندانی ندارد.

بدین منظور بعد از جنگ سرد مفهومی با عنوان «ژئواکونومی» شکل گرفت. بنابر شکل ۱ ژئواکونومی نتیجه ترکیب اقتصاد و جغرافیا است. ژئواکونومی به‌دلیل جدیدتر بودن، ابهام مفهومی دارد. به همین دلیل ارائه چند تعریف از این مفهوم سودمند خواهد بود. ادوارد لوتواک معتقد بود در دوران بعد از جنگ سرد موضوع‌های اقتصادی نه تنها یکی از مهم‌ترین علت‌های درگیری میان دولت‌ها خواهد بود، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای درگیری نیز خواهد شد. بنابراین از نظر وی ژئواکونومی مفهومی برای درک درگیری میان کشورها در شرایط نوین است (Luttwak, 1990). چلوین و ویگل با نگاهی کاربردی ژئواکونومی را یک راهبرد سیاست خارجی در نظر می‌گیرند که به کاربست ابزارهای اقتصادی قدرت توسط دولت‌ها برای دستیابی به هدف‌های راهبردی اشاره می‌کند (Scholvin & Wigell, 2018). در همین زمینه، دونگ‌جونگ کیم ژئواکونومی را به معنای استفاده از سیاست‌های اقتصادی برای پیشبرد منافع راهبردی میان مدت و بلندمدت در یک منطقه جغرافیایی مشخص تعریف می‌کند. حال آنکه اقدام‌های اقتصادی نیز می‌تواند در شکل‌های مختلفی نمود پیدا کند (Kim, 201). اما مفهوم ژئواکونومی نیز تنها بخشی از واقعیت‌های روابط میان کشورها را به‌تصویر می‌کشد و نسبت به نگرانی‌های امنیتی بی‌توجه است.

جورج دمکو و ویلیام وودز در سال ۱۹۹۴ اصطلاح ژئوپلی‌نومی را مطرح کردند. ژئوپلی‌نومی در واقع یک رژیم غیررسمی حاکم بر روابط کشورها برای روابط اقتصادی و همکاری‌های منطقه‌ای، هم‌زمان با رعایت نگرانی‌ها و دغدغه‌های ژئوپلیتیکی است. این مفهوم ابزاری برای تحلیل پدیده‌هایی چون راه‌گذرهای حمل‌ونقلی، مسیرهای حمل‌ونقل انرژی و روابط تجاری میان کشورها ضمن توجه به مسائل امنیتی میان آن‌ها و رقبایشان

است (Kazi, 2007: 3-5). بنابراین اصطلاح «ژئوپلی‌نومی» در درون خود مفهوم «ژئواکونومی» و «ژئوپلیتیک» را نهفته دارد و از ترکیب عوامل اقتصادی و سیاسی با مرکزیت جغرافیا شکل گرفته است. همچنین ژئوپلی‌نومی بیانگر افزایش اهمیت اقتصاد سیاسی در معادله‌های جغرافیایی است. شکل ۱ جایگاه هرکدام از این مفاهیم را نشان می‌دهد.

شکل ۱: مفاهیم تحلیلی پژوهش

Source: Authors

روابط دوجانبه ایران و جمهوری ارمنستان در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱

جمهوری ارمنستان بعد از جنگ اول قره‌باغ با تنگناهای ژئوپلیتیکی و اقتصادی بسیاری از سوی ترکیه و جمهوری آذربایجان روبه‌رو شد. از این رو، همکاری با ایران اهمیتی حیاتی برای ارمنستان داشته است. از سویی، تحریم ایران مانع از گسترش همکاری‌های دوجانبه به شکل مطلوب شده است. اما با توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌های مربوط به آن، امید به گسترش روابط میان دوطرف بیشتر شد. بدین ترتیب، ۲۳ دیدار عالی‌مقام‌های دو کشور در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ انجام شده است. دیدارهای سطح رهبران به صورت خلاصه در جدول ۱ دسته‌بندی شده است.

جدول ۱: دیدارهای عالی میان مقام‌های ایران و جمهوری ارمنستان

ردیف	مقام مسئول		زمان و مکان	محور گفتگو	دستاورد
	ایران	ارمنستان			
۱	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۲/۵/۱۴	دیدار مراسم تحلیف روحانی	تاکید بر گسترش همکاری‌ها
۲	رئیس جمهور	وزیر انرژی	تهران ۱۳۹۲/۸/۱۶	اقتصادی و تجاری	تقدیم پیام کتبی رئیس جمهور ارمنستان به روحانی
۳	رئیس جمهور	وزیر خارجه	تهران ۱۳۹۲/۲/۱۵	رایزنی همه‌جانبه	تاکید بر توسعه روابط اقتصادی
۴	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۲/۷/۲۸	گفتگو همه‌جانبه سیاسی، اقتصادی و امنیتی	اجداد کمیسیون عالی با مسئولیت جهانگیری و نخست‌وزیر ارمنستان، توافق کلی خط سوم انتقال برق و امضای پروتکل
۵	معاون اول رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۲/۱۱/۷	گفتگو همه‌جانبه	تاکید بر تعمیق و گسترش همکاری‌ها
۶	معاون اول رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۲/۵/۱۱	رفع موانع تجاری و اقتصادی	دعوت از جهانگیری برای سفر به ارمنستان
۷	معاون اول رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۴/۷/۲۵	مذاکرات خصوصی	تشکیل جلسه هیات عالی رتبه بعد از مذاکره خصوصی
۸	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۴/۱۱/۱۴	تبریک برجام	تاکید بر اجرا تصمیمات کمیسیون، دور جدید روابط بعد برجام
۹	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۵/۰۱/۱۸	امنیتی	پیشنهاد میان‌گیری و جلوگیری از تشدید تنش قره‌باغ
۱۰	رئیس جمهور	وزیر خارجه	تهران ۱۳۹۵/۰۳/۱۶	گفتگو همه‌جانبه	تاکید بر اجرای پروژه‌های انرژی، ترانسپورت، تجاری و...
۱۱	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۵/۰۱/۰۱	گفتگو همه‌جانبه و اقتصادی	امضای ۵ سند همکاری
۱۲	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۵/۵/۱۵	دیدار مراسم تحلیف روحانی	تاکید بر گسترش تعاملات در ابعاد مختلف
۱۳	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۶/۱۱/۱۸	تجاری و اقتصادی	تاکید بر استفاده از ظرفیت اتحادیه اقتصادی اوراسیا
۱۴	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۷/۰۲/۲۳	تجاری و اقتصادی	تاکید مجدد بر استفاده از ظرفیت اتحادیه اقتصادی اوراسیا
۱۵	رئیس جمهور	نخست وزیر	نیویورک ۱۳۹۷/۷/۲۴	حاشیه مجمع عمومی	تاکید بر اجرای سوپا انرژی و تسریع در اجرای توافقات
۱۶	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۷/۱۲/۲۸	گفتگوی همه‌جانبه	امضای ۲ سند همکاری
۱۷	رئیس جمهور	معاون نخست وزیر	تهران ۱۳۹۸/۴/۱۲	اقتصادی و تجاری	تسریع در اجرای پروژه‌های ترانسپورت انرژی صنعتی و ...
۱۸	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۸/۰۴/۱۹	اقتصادی و تجاری	تخلیه تسویه توافقات اتحادیه اقتصادی اوراسیا در مجلس
۱۹	رئیس جمهور	رئیس جمهور	تهران ۱۳۹۸/۰۷/۲۹	شرکت در اجلاس ایران اتحادیه اقتصادی اوراسیا	تاکید بر تسریع در اجرایی شدن توافقات دوجانبه و فعال کردن بخش خصوصی در مناطق آزاد تجاری
۲۰	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۹/۰۲/۰۹	بهداشتی و اقتصادی	همکاری برای مبارزه با کرونا و تسریع اقدامات کمیسیون عالی
۲۱	رئیس جمهور	نخست وزیر	تهران ۱۳۹۹/۰۷/۰۹	امنیتی	حل اختلاف ترانزیت فراتر از مرزهای طبیعی و امنیت انرژی

Source: Retrieved from OWPIRI and GIRI Archives, modified by authors

از مهم‌ترین حوزه‌های همکاری در قفقاز تبادل سوخت‌های فسیلی و الکتروسیته است که همواره در دیدارها مطرح شده است. از جمله توافقات‌های راهبردی تهران و ایروان در این زمینه، قرارداد سال ۲۰۰۴ برای صادرات گاز به نیروگاه‌های ارمنستان به مدت ۲۰ سال و دریافت برق در مقابل آن است. صادرات گاز ایران به ارمنستان به‌طور رسمی از سال ۲۰۰۹ آغاز شد. البته مبادله تهاتری گاز و برق همواره موضوع گفت‌وگوی دو کشور بوده است که آخرین نمونه آن به دیدار وزیران انرژی در دسامبر ۲۰۲۰ برمی‌گردد (GIRI, 2020). همچنین در آوریل ۲۰۱۶ ایران، ارمنستان، روسیه و گرجستان یادداشت تفاهمی برای گسترش همکاری‌ها در زمینه انرژی امضا کردند (Aslanidze, 2016: 16). این یادداشت تفاهم می‌تواند تکمیل‌کننده قراردادی باشد که در اوت ۲۰۱۵ میان تهران و ایروان برای ساخت سومین خط برق ولت‌تاژ بالا امضا شد (Meghdesyan, 2015). زیرا این طرح قابلیت پیوند ایران به شبکه برق گرجستان و روسیه را

۱. خط سوم انتقال برق ایران و ارمنستان ۱۱۷ میلیون دلار هزینه دارد که ۹۰ میلیون دلار آن توسط ایران تامین شده است. این خط ظرفیت انتقال را از ۳۰۰ به ۱۰۰۰ مگاوات افزایش می‌دهد. این پروژه قرار بود بعد از ۱۸ ماه به اتمام برسد که به دلیل تحریم‌ها بیش از حالت عادی طول کشیده است.

دارد. چنانکه پیش از امضای تفاهم‌نامه چهارجانبه وزیران انرژی ایران و روسیه در مارس ۲۰۱۶ به‌طور دوجانبه، در مورد اتصال شبکه برق ایران و روسیه از راه قفقاز گفت‌وگو کرده بودند (Asbarez, 2016). از دیگر توافقات مهم دو طرف، قرارداد ساخت سد برق‌آبی بر روی رود ارس در سال ۲۰۰۷ است. مراسم کلنگ‌زنی این طرح در دسامبر ۲۰۱۲ در دوران احمدی‌نژاد انجام شد، اما به دلیل تأمین‌نشدن اعتبار اجرای آن، در دوره بعد متوقف شد (Asbarez, 2017). همچنین از راه خط لوله‌ای که در سال ۲۰۰۸ میان دو کشور ایجاد شد؛ ایران سالانه، حدود ۵۰۰ میلیون مترمکعب گاز به ارمنستان صادر کرده است. درحالی‌که روسیه به‌عنوان رقیب ایران ۲ میلیارد مکعب گاز با قیمت ارزان‌تر به ارمنستان صادر می‌کند. اگرچه تهران و ایروان در سال ۲۰۱۹ برای افزایش صادرات گاز و همچنین استفاده از مسیر ارمنستان برای صادرات گاز ایران به گرجستان گفت‌وگوهایی کرده‌اند (Asbarez, 2019)، با توجه به قطر محدود خط لوله گازی ایران-ارمنستان و همچنین به‌دست‌آوردن مالکیت کامل این خط لوله توسط شرکت گازپروم روسیه در ژوئن ۲۰۱۵ (Mghdesyan, 2015) احتمال عملیاتی شدن آن بسیار کم به‌نظر می‌رسد. از مهم‌ترین تحولات مثبت میان دو کشور، امضای توافق‌نامه تجارت ترجیحی ایران و اتحادیه اقتصادی اوراسیایی^۱ در مه ۲۰۱۸ است که ارمنستان عضو آن است. اهمیت این موضوع بدین دلیل است که ارمنستان تنها کشور عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیایی است که با ایران مرز زمینی دارد. این موضوع نه‌تنها امکان تجارت میان ایران و ارمنستان را آسان می‌کند، بلکه ارمنستان را به پلی برای تعامل بیشتر با دیگر اعضای اتحادیه تبدیل خواهد کرد (Rippberger, 2019: ۵). بدین‌منظور، ایروان در دسامبر ۲۰۱۷ منطقه آزاد تجاری مقری^۲ (جنوبی‌ترین شهر ارمنستان) را در نزدیکی مرزهای ایران ایجاد کرد (Jardine, 2018b). ضمن اینکه ارمنستان موافقت‌نامه تعرفه ترجیحی و منطقه حمل‌ونقل هوایی مشترک با اروپا دارد. همچنین ایروان در سال ۲۰۰۳ به عضویت سازمان تجارت جهانی درآمده است. از این‌رو انتظار می‌رود حجم روابط تجاری ایران و ارمنستان در چارچوب اتحادیه اقتصادی اوراسیایی و منطقه آزاد تجاری مقری افزایش یابد. نمودار ۱ حجم صادرات و واردات ایران و ارمنستان را در سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۰ نشان می‌دهد. حجم روابط تجاری دو کشور در سال‌های اخیر رو به افزایش بوده و به بیش از ۴۰۰ میلیون دلار در سال رسیده است. ایران در سال‌های ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰ به ترتیب حدود ۳۲۵ میلیون و ۳۱۵ میلیون دلار به ارمنستان صادرات و حدود ۸۴ میلیون دلار واردات داشته است.

۱ Eurasian Economic Union (EEU)

۲. این موافقت‌نامه پس از تصویب مجلس از نوامبر ۲۰۱۸ به مدت ۳ سال وارد مرحله اجرایی شد. که در صورت رضایت طرفین مرحله بعد ایجاد منطقه تجارت آزاد و مرحله پایانی عضویت ایران در اتحادیه خواهد بود (CSR, 2020). بنابراین ایران در حال حاضر عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیایی نیست بلکه با این اتحادیه موافقت‌نامه همکاری دارد.

۲ Meghri Free Trade Zone

نمودار ۱: حجم صادرات و واردات ایران به/ از ارمنستان

Source: UN Comtrade Database, 2021

حجم روابط تجاری میان دو طرف در سال‌های اخیر رو به افزایش بوده است، اما این حجم از روابط، رضایت‌بخش به نظر نمی‌رسد. به طوری که واردات ارمنستان از ترکیه با وجود بسته‌بودن مرزها و قطع رابطه، حدود ۲۳۰ میلیون دلار در سال ۲۰۲۰ بوده است. یکی از مهم‌ترین عوامل گسترش روابط تجاری مسیرهای حمل‌ونقلی است. مسیر ارتباطی ایران و ارمنستان بخشی از راه‌گذر بین‌المللی شمال- جنوب است که در قالب حمل‌ونقل جاده‌ای و ریلی قابل بهره‌برداری است. این مسیر، ایران را از راه ارمنستان و گرجستان به دریای سیاه متصل می‌کند.

در سال ۲۰۱۶ گفت‌وگوهایی میان ایران، ارمنستان و گرجستان به‌علاوه بلغارستان و یونان برای ایجاد «راه‌گذر چندمنظوره خلیج فارس- دریای سیاه» به راه افتاد. این طرح امکان حمل کالاهای مختلف را از خلیج فارس به ارمنستان و در ادامه، به بندر پوتی و باتومی گرجستان در دریای سیاه فراهم می‌کند. سپس به وسیله کشتی به بلغارستان و یونان و از آنجا به بازارهای اروپایی می‌رسد^۱ (Poghosyan, 2019: 4). مسیر جاده‌ای شمال به جنوب ارمنستان برای تبدیل شدن به یک راه‌گذر بین‌المللی نیازمند پهن‌تر شدن و استانداردسازی است که هزینه آن ۱،۵ میلیارد دلار برآورد شده است. در این زمینه، قراردادهایی میان ارمنستان با بانک توسعه آسیایی،

۱. تا کنون پنج دور مذاکره تخصصی در این زمینه در تهران (۲۰۱۶)، صوفیه (۲۰۱۷)، تفلیس (۲۰۱۸)، تهران (۲۰۱۹) و ایروان (۲۰۲۱) انجام شده است (Mehr News, 2021).

بانک سرمایه‌گذاری اروپا و بانک توسعه اوراسیایی امضا شده است. هدف از این طرح کاربست استانداردهای بین‌المللی و چهارباندکردن جاده‌هاست. این طرح به‌طور کلی از پنج بخش به طول ۳۵۲ کیلومتر تشکیل شده است. شایان توجه اینکه تمرکز ایروان بیشتر بر روی جاده‌های شمالی کشور بوده است. چهار بخش از این طرح مربوط به جاده‌های شمالی ارمنستان است که نهادهای مختلف اعتبار آن را تأمین کرده‌اند^۱ و بخش‌های اساسی آن به پایان رسیده است. اما طولانی‌ترین بخش این طرح با ۱۷۵ کیلومتر مربوط به نواحی جنوبی ارمنستان است که بنا بر نقشه ۱ از شهرستان آگاراک در نقطه صفر مرزی با ایران شروع و به شهر آرتاشات^۲ در جنوب ایروان می‌رسد. هزینه این قطعه از طرح هنوز به‌طور کامل تأمین نشده و در حال بررسی^۳ است. اما جنوبی‌ترین بخش از این قطعه به طول ۳۲ کیلومتر تأمین مالی شده و در حال اجرا^۴ است (Road Department, 2021). به‌طور کلی جاده‌های جنوبی ارمنستان در نزدیکی ایران نسبت به بخش‌های شمالی آن در نزدیکی گرجستان توسعه نیافته‌تر هستند. این مسیر علاوه بر مشکلات استاندارد و ایمنی در فصل‌های سرد سال نیز با مشکلات جدی روبه‌روست. ضمن اینکه ۲۱ کیلومتر از جاده گوریس-کاپان بعد از جنگ دوم قره‌باغ^۵ در خاک جمهوری آذربایجان قرار گرفته است که در آغاز پاییز ۲۰۲۱ سبب ایجاد مشکلاتی برای رانندگان ایرانی شده بود.

۱. صندوق اوراسیایی ثبات و توسعه Eurasian Fund for Stabilization and Development در سال ۲۰۱۴ حدود ۱۵۰ میلیون دلار در بخش‌هایی از این طرح سرمایه‌گذاری کرده است (EFSD, 2020). بانک توسعه آسیایی Asian Development Bank ۵۰ میلیون دلار وام در سال ۲۰۱۷ در این زمینه به ارمنستان داده است (ADB, 2021). کمیسیون اروپا ۵/۵ میلیون یورو در سال ۲۰۱۷ به این امر اختصاص داده است (European Commission, 2017). مهم‌تر از همه برنامه تراسیکا اروپا ۹۶۲ میلیون دلار در این زمینه سرمایه‌گذاری کرده است (TRACECA, 2021a).

۲Agarak-Artashat

۳Tranche

۴Upcoming Project

۵Ongoing Project

۶ از ۲۶ سپتامبر تا ۱۰ نوامبر ۲۰۲۰ به مدت ۴۴ روز.

نقشه ۱: جاده جنوبی ارمنستان

Source: Road Department, 2021

افزون بر مسیر جاده‌ای، خطوط ریلی ارمنستان در بخش‌های شمالی این کشور به گرجستان وصل شده است، اما در بخش‌های جنوبی خط ریلی وجود ندارد. البته یک خط ریلی میان جمهوری آذربایجان و نخجوان وجود دارد که در زمان اتحاد شوروی ساخته شده است. این خط آهن با عبور از استان سیونیک ارمنستان (۴۳،۴ کیلومتر) به نخجوان و سپس به ایروان می‌رسد. ایران با راه‌آهن جلفا به این مسیر ریلی متصل است و از این راه به ارمنستان دسترسی ریلی دارد. اما بعد از جنگ اول قره‌باغ در سال ۱۹۹۴ این خط آهن از سوی جمهوری آذربایجان و ترکیه بسته شد (Huseynov, 2021). نقشه ۲ مسیر ریلی اشاره‌شده و راه‌گذرهای احتمالی پس از جنگ دوم قره‌باغ در سال ۲۰۲۰ را نشان می‌دهد.

نقشه ۲: مسیرهای جنوبی دسترسی ریلی به ارمنستان

Source: Güngör, 2021

با توجه به مسدودبودن خط ریلی جلفا-ایروان، ایران و ارمنستان در سال ۲۰۰۹ توافق‌نامه ساخت راه‌آهن مستقل میان دو طرف به طول ۴۷۰ کیلومتر را امضا کردند. ۳۰۵ کیلومتر از این خط ریلی در خاک ارمنستان قرار دارد و از راه استان سیونیک به ایروان متصل می‌شود. هزینه ساخت این قطعه حدود ۳،۵ میلیارد دلار برآورد شده است. مسیر داخلی ایران ۱۶۵ کیلومتر است که ابتدا به مرند و سپس به تبریز می‌رسد. این طرح با خطوط هاشوری آبی‌رنگ در نقشه مشخص شده است. با توجه به هزینه زیاد، سرمایه‌های لازم برای ساخت این خط ریلی تأمین نشده است. از سوی دیگر، بندهایی از پیمان بعد از جنگ دوم قره‌باغ به بازگشایی و ساخت راه‌گذر جدید میان دو طرف اشاره دارد. اگر دوطرف بتوانند اختلاف‌های خود را بر سر تفسیر این پیمان برطرف کنند؛ احتمال بازگشایی راه‌آهن جلفا-ایروان نیز وجود دارد. با توجه به این نکته‌ها در حال حاضر، تمرکز تهران روی مسیر مستقل ۳،۵ میلیاردی منطقی به نظر نمی‌رسد. ضمن اینکه به دلیل اختلاف‌های مسکو و تفلیس، دسترسی ریلی به روسیه از راه ارمنستان ممکن نیست. صد درصد سهام راه‌آهن ارمنستان در سال ۲۰۰۷ به مدت ۳۰ سال به شرکت راه آهن روسیه واگذار شده است که پس از پایان اعتبار به مدت ۱۰ سال دیگر، قابل تمدید است (World Bank, 2007).

روابط دوجانبه ایران و جمهوری آذربایجان در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱

در روابط ایران و جمهوری آذربایجان عناصر ژئوپلیتیکی و امنیتی مانند بحران قره‌باغ، رژیم حقوقی دریای خزر و منابع مشترک آن، بحث‌های قومی، ایدئولوژی مذهبی و حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای همواره به عنوان عوامل بازدارنده عمل کرده‌اند و بر پیشران‌های اقتصادی و ژئواکونومیک تأثیر نامطلوب داشته‌اند است. با وجود این، افزایش دیدارها میان مسئولان بلندپایه دو کشور در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ نشان از اراده سیاسی دوطرف برای بهره‌برداری از فرصت‌های موجود دارد. در این دوره، مقام‌های دو کشور ۴۷ دیدار عالی داشته‌اند. بیش از ۱۳۰ دیدار نیز در سطح وزیران، معاونان و مدیران کل انجام شده است. اطلاعات مربوط به دیدارهای عالی میان مقام‌های دو کشور در جدول ۲ آمده است. در قالب این دیدارها توافق‌هایی انجام شده است که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۱. این هزینه برای مسیر ریلی ۳۰۵ کیلومتری رقم بسیار بالایی محسوب می‌شود. با توجه به کوهستانی بودن منطقه این خط ریلی شامل ۶۴ پل به طول ۲۰ کیلومتر و ۶۰ تونل به طول ۱۰۲ کیلومتر است (Financial Tribune, 2018a).

جدول ۲: دیدارهای عالی میان مقام‌های ایران و جمهوری آذربایجان

ردیف	مقام مسئول		زمان و مکان	محرور گفتگو	مستطوره
	ایران	آذربایجان			
۱	رئیس‌جمهور	رئیس‌مجلس	تهران ۱۳۹۲/۵/۱۴	دیدار مراسم تحلیف روحانی	تأکید بر گسترش همکاری‌ها
۲	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	موسکو ۱۳۹۲/۱۱/۴	اقتصادی و تجاری نظامی-توس	بعوت متقابل برای دیدار از پایتخت دو کشور
۳	رئیس‌جمهور	رئیس‌مجلس	تهران ۱۳۹۲/۱۱/۲۹	گفتگو همه‌جانبه	تأکید بر گسترش تعاملات در ابعاد مختلف
۴	رئیس‌جمهور	نماینده ویژه رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۲/۱۲/۲۴	گفتگو همه‌جانبه	تقدیم پیام کنسی اعلام علی‌آف به حسن روحانی
۵	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۳/۱۲/۰	گفتگو همه‌جانبه	مذاکرات دوجانبه و مشترک روسای جمهور
۶	رئیس‌جمهور	وزیر اقتصاد و صنایع	تهران ۱۳۹۳/۲/۲۴	اقتصادی و صنعتی	بیست‌پانزدهمین هم‌زمان اقتصاد و روسای-مجلس-مشاور
۷	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	استانبول (روسیه)	اقتصادی و ترانزیتی	توافق برای تشکیل کمیسیون مشترک اقتصادی
۸	نخست‌رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۳/۷/۷	مخبرین-سند، خواندنی، حوادث	امضای بیانیه و ۴ سند همکاری مربوط به دریای خزر
۹	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۳/۵/۲۱	تجاری، صنعتی و ترانزیتی	امضای ۶ سند همکاری و برنامه مشترک دوستی
۱۰	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	موسکو ۱۳۹۳/۱۱/۴	اقتصادی نظامی-توس	نوسعه گردشگری و برنامه‌ریزی برای تسهیل رواند
۱۱	وزیر دفاع	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۳/۱۱/۳۱	امنیتی	نوسعه همکاری نظامی و ژئوپلیتیکی
۱۲	رئیس‌جمهور	وزیر اقتصاد و صنایع	تهران ۱۳۹۳/۵/۱۳	اقتصادی و صنعتی	فهرستی اقدامات در چهار جنبه کمیسیون مشترک اقتصادی
۱۳	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۳/۱۱/۰۱	تیرپاک برجام	تأکید بر تعمیق همکاری‌های در حوزه جدید
۱۴	وزیر اقتصاد و دارایی	رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۳/۱۱/۱۸	اقتصادی	تأکید بر رفع موانع اقتصادی میان دو کشور
۱۵	وزیر خارجه	رئیس‌جمهور	کنفرانس ۱۳۹۳/۱۱/۱۸	فر کنفرانس کمک به سوریه	تأکید بر حل مسالمت‌آمیز بحران‌های منطقه‌ای
۱۶	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۳/۱۲/۴	صنعتی، تجاری، بهداشتی	امضای ۱۱ موافقتنامه و تفاهات همکاری
۱۷	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۳/۱۲/۰۸	اقتصادی	تأکید بر اجرای سریع توافقات
۱۸	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۵/۰۱/۱۸	امنیتی	بیست‌پانزدهمین هم‌زمان گردشگری و جلودگری از نوسعه‌دهنده فریاح
۱۹	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	استنبول ۱۳۹۵/۱/۲۶	اطلاسی-سازمان همکاری اسلامی	تأکید بر گسترش همکاری‌ها
۲۰	وزیر ارتباطات	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۰۲/۲	گفتگو همه‌جانبه	بیگیری و توسعه و تأکید بر گسترش همکاری‌ها
۲۱	معاون رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۰۲/۸	نخست‌جبهانی اتحادیه تمدن‌ها	تأکید بر گسترش همکاری‌ها
۲۲	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۵/۰۴/۱۵	تیرپاک عهد نظر	تأکید بر گسترش همکاری‌ها در حوزه‌های مختلف
۲۳	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۵/۱۷	تجاری، فرهنگی، کشاورزی	بررسی اجرای توافقات- امضای ۶ سند همکاری جدید
۲۴	نخست‌رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۵/۵/۱۷	صنعتی، تجاری و ترانزیتی	شهادتی برای همکاری و ترانزیت منطقه‌ای
۲۵	وزیر کشور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۷/۱۲	گفتگو همه‌جانبه	تأکید بر اجرای توافقات صورت گرفته
۲۶	وزیر ارتباطات	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۹/۹	گفتگو همه‌جانبه	اطلاسی رضایت از نتیجه توافقات و تأکید بر تعمیق روابط
۲۷	وزیر ارتباطات	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۱۰/۷	اقتصادی، تجاری	شهادتی بر ارتقای از اقدامات کمیسیون مشترک
۲۸	وزیر دادگستری	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۵/۱۱/۲۸	قضایی	تأکید بر ایجاد امکانات قضایی و حقوقی مشترک
۲۹	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۵/۱۲/۰۵	اقتصادی و ترانزیتی	امضای ۴ یادداشت تفاهات همکاری
۳۰	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۶/۰۲/۰۸	گفتگو همه‌جانبه	تأکید بر نوسعه همه‌جانبه با روسیه گسترش همکاری‌ها
۳۱	وزیر اقتصاد	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۶/۱۸/۳	اقتصادی و تجاری	تأکید بر نوسعه مناسبات بانکی-گرمی و تجاری
۳۲	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	استانبول ۱۳۹۶/۷/۱۹	اطلاسی سازمان همکاری اسلامی	اطلاسی رضایت از نوسعه روابط در چهار سال گذشته
۳۳	نخست‌رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	تهران ۱۳۹۶/۸/۰۱	تجاری و ترانزیتی	شهادتی برای همکاری و ترانزیت منطقه‌ای
۳۴	وزیر ارتباطات	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۶/۱۱/۴	اقتصادی	تأکید بر همکاری میان شرکت‌های فناوری اطلاعات
۳۵	وزیر دفاع	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۶/۱۱/۰۱	گفتگو همه‌جانبه	بیگیری توافقات انجام شده
۳۶	وزیر دفاع	نخست‌وزیر	باکو ۱۳۹۶/۱۲/۳	دفاعی نظامی	تأکید بر تقویت همکاری‌های امنیتی
۳۷	رئیس‌جمهور	وزیر اقتصاد و صنایع	تهران ۱۳۹۶/۱۲/۲۹	گفتگو همه‌جانبه	تأکید بر ادامه رایزنی برای تعیین رژیم حقوقی خزر
۳۸	وزیر فرهنگ	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۷/۴/۳	فرهنگ و هنر	تأکید بر مشترکات فرهنگی-زبان-تفاهات همکاری در ایران-مینه
۳۹	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۷/۱۱/۸	گفتگو همه‌جانبه	امضای ۸ سند همکاری
۴۰	نخست‌رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	آکتان ۱۳۹۷/۵/۲۱	گفتگو همه‌جانبه	تأکید بر حسن هم‌فکری امضای کمیسیون حقوقی خزر
۴۱	رئیس‌جمهور	رئیس‌مجلس	تهران ۱۳۹۷/۱۰/۱۴	گفتگو همه‌جانبه	نوسعه، تقویت و تحکیم همه‌جانبه مناسبات
۴۲	رئیس‌جمهور	وزیر اقتصاد و صنایع	تهران ۱۳۹۷/۱۲/۱۵	اقتصادی و صنعتی	تأکید بر گسترش و اجرای توافقات
۴۳	رئیس‌جمهور	وزیر خارجه	تهران ۱۳۹۷/۱۲/۱۸	ترانزیتی و بین‌المللی	تأکید بر گسترش و تقویت مناسبات همه‌جانبه
۴۴	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۸/۰۵/۲۲	تیرپاک عهد نظر	تأکید بر اجرای توافقات و تعمیق مناسبات
۴۵	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۸/۵/۲	حاشیه اطلاسی جنبش عدم تعهد	اطلاسی رضایت از همکاری‌ها و تلاش برای تعمیق آن
۴۶	رئیس‌جمهور	معاون نخست‌وزیر	تهران ۱۳۹۸/۹/۱۲	گفتگو همه‌جانبه	تقدیم پیام کنسی اعلام علی‌آف به حسن روحانی
۴۷	رئیس‌جمهور	رئیس‌جمهور	۱۳۹۸/۰۵/۰۱	تیرپاک عهد نظر	تقدیم سادات تجاری با رعایت پروتکل‌های بهداشتی
۴۸	رئیس‌جمهور	وزیر خارجه	تهران ۱۳۹۹/۰۱/۱۹	امنیتی	نظام آمادگی برای بازسازی فریاح و استحکام صلح
۴۹	وزیر خارجه	رئیس‌جمهور	باکو ۱۳۹۹/۱۱/۳	امنیتی	استحکام صلح و استقلال از همکاری شش‌جانبه

Source: Retrieved from OWPIRI and GIRI Archives, Modified by authors

موقعیت جغرافیایی ایران و جمهوری آذربایجان در برابر یکدیگر، به‌گونه‌ای است که برای دسترسی به فراسوی مرزها به یکدیگر نیاز دارند. این موضوع به‌ویژه در زمینه صادرات انرژی برای دو طرف بسیار اهمیت دارد. در همین زمینه، بعد از فروپاشی اتحاد شوروی تنها یک خط لوله انتقال نفت از باکو به نووروسیسک روسیه وجود داشت. از این رو جمهوری آذربایجان بعد از استقلال به دنبال ایجاد تنوع در مسیرهای صادرات انرژی بوده است. مسیر ایران همواره یکی از

بهترین گزینه‌های باکو بوده است. اما با توسعه خطوط لوله در مسیر شرقی- غربی (باکو-تفلیس-جیحان/ باکو- سوپسا/ باکو- تفلیس- ارزروم) برتری نسبی ایران به تدریج در این زمینه برای جمهوری آذربایجان کاهش یافته است. از سویی، برخورداری ایران از منابع قابل توجه انرژی سبب شده است تهران به فکر دسترسی به بازارهای مصرفی اصلی از جمله اروپا باشد. درحالی که جمهوری آذربایجان در دو دهه گذشته در قالب همکاری با ترکیه و اروپا خطوط لوله انتقال انرژی را در سطح قابل توجهی توسعه داده است (Rajabova, 2015) که مهم‌ترین آن خط لوله نفتی باکو- تفلیس - جیحان برای صادرات نفت به سواحل مدیترانه است. به موازات این مسیر خطوط لوله گازی قفقاز جنوبی (باکو- تفلیس- ارزروم) نیز ساخته شده که از راه آن گاز صادراتی جمهوری آذربایجان با استفاده از خط لوله تاناب در ترکیه به اروپا صادر می‌شود. با توجه به نبود مسیرهای انتقالی مجزا در ایران یا ظرفیت بسیار کم مسیرهای ساخته شده از راه جمهوری آذربایجان برای تهران توجیه پذیر شده است (Weiss & Zabanova, 2017: 5-6). چنانکه معاون بین‌الملل وزارت نفت در اکتبر ۲۰۱۵ از امکان صادرات گاز ایران به اروپا از راه ترکیه و جمهوری آذربایجان سخن گفته بود (GIRI, 2015a). محسن پاک‌آئین، سفیر ایران در باکو نیز از دعوت وزیر اقتصاد جمهوری آذربایجان برای پیوستن ایران به خط لوله تاناب هنگام سفر به تهران در اوت ۲۰۱۵ خبر داده بود (IRNA, 2015). با وجود این، بنابر نظر کارشناسان با توجه به قیمت کنونی گاز، صادرات آن به وسیله خط لوله تاناب اینک برای ایران توجیه اقتصادی ندارد و صادرات آن به شکل ال‌ان‌جی برای ایران به صرفه‌تر است.

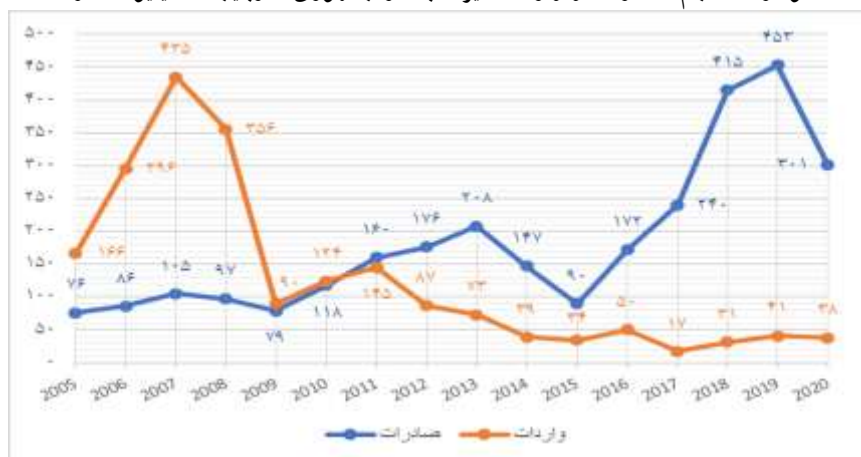
معاوضه انرژی شکل دیگری از تبادل انرژی میان دو طرف است. در چارچوب نشست سه جانبه روحانی، علی‌اف و پوتین در اوت ۲۰۱۶ در باکو در مورد معاوضه گاز به شمال ایران در مقابل صادرات گاز در جنوب ایران به شرق و جنوب آسیا بیانیه مشترکی میان دو طرف امضا شد. البته عملیاتی شدن این تفاهم نیازمند توسعه تجهیزات مایع‌سازی گاز طبیعی در ایران است (Gurbanov, 2016). در حال حاضر نیز توافق‌نامه‌ای میان تهران و باکو برای معاوضه گاز به مناطق شمالی ایران و نخجوان تا سال ۲۰۲۵ امضا شده است (Azernews, 2018). میان دو کشور معاوضه نفت نیز وجود دارد. با مصرف نفت جمهوری آذربایجان در شمال ایران مابه‌ازای آن در جنوب صادر می‌شود. معاوضه نفتی دو کشور در سال ۲۰۱۰ متوقف شده بود که دوباره در سال ۲۰۱۴ از سر گرفته شد (GIRI, 2015b).

در آوریل ۲۰۱۸ نیز توافق‌نامه‌ای میان دو کشور برای تأمین ۱۸۰ مگاوات برق منطقه مغان و آستارا توسط جمهوری آذربایجان برای جبران کمبود برق ایران در تابستان امضا شد (Financial Tribune, 2018b). همچنین در مورد افت فشار گاز در شمال ایران در فصل‌های سرد سال نیز گفت‌وگوهای اولیه میان دو طرف انجام شده است. به این ترتیب که ایران گاز

خود را در دو مخزن ذخیره زیرزمینی جمهوری آذربایجان انبار کند تا در هنگام افت فشار از آن برداشت کند. اما با توجه به اینکه تجهیزات کافی برای انتقال گاز از ایران به مخزن‌های ذخیره‌سازی وجود ندارد؛ باکو مایل است خود، این ذخیره‌سازی را انجام و ایران در برابر گاز نخجوان را به صورت معاوضه تأمین کند (Gurbanov, 2016).

از دیگر نمونه‌های همکاری تهران و باکو مشارکت در ساخت سد و نیروگاه برق‌آبی بر روی رود ارس است. سد خداآفرین نمونه‌ای موفق در این زمینه بود که در سال ۲۰۰۸ افتتاح شد. دو طرف در سال ۲۰۱۶ برای ساخت دو سد انحرافی و نیروگاه برق‌آبی مارازاد (در قلمرو ایران) و اردوباد (در قلمرو جمهوری آذربایجان- نخجوان) قرارداد امضا کردند (Jalilov, 2020). در آوریل ۲۰۱۵ نیز خط انتقال برق میان پارس‌آباد و ایمیشلی تکمیل و ظرفیت انتقال برق میان دو کشور تا ۶۰۰ مگاوات افزایش یافت. این خط در ادامه به بزرگ‌ترین نیروگاه حرارتی جمهوری آذربایجان وصل خواهد شد (GIRI, 2105c). علاوه بر این همکاری‌ها، حجم روابط تجاری بخشی از واقعیت‌های روابط دو کشور را نشان می‌دهد. در این زمینه، شاهین مصطفی‌اف معاون نخست‌وزیر آذربایجان در سفر دسامبر ۲۰۱۹ به تهران اعلام کرد که حجم روابط تجاری از سال ۲۰۱۴ به بعد سه برابر شده است و تعداد شرکت‌های ایرانی فعال در جمهوری آذربایجان در یک سال ۵۰ برابر افزایش داشته است (OWPIRI, 2019a). نمودار ۲ حجم روابط تجاری ایران و جمهوری آذربایجان در سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۰ را نشان می‌دهد.

نمودار ۲: حجم صادرات و واردات ایران به/ از جمهوری آذربایجان (میلیون دلار)

Source: UN Comtrade Database, 2021

۱ جمهوری آذربایجان دو مخزن ذخیره زیرزمینی گاز Underground Gas Storage (UGS) قره‌داغ و گلماز در نزدیکی باکو با حجم ۵ میلیارد مترمکعب دارد که به گفته رئیس شرکت گاز جمهوری آذربایجان می‌تواند ۲ میلیارد مترمکعب از گاز ایران را در تابستان ذخیره و در زمستان پس دهد (Gurbanov, 2016).

نکته قابل توجه در مورد روابط تجاری این است که تا پیش از سال ۲۰۱۲ موازنه تجاری به سود جمهوری آذربایجان بوده است. اما از سال ۲۰۱۳ به بعد نه تنها موازنه تجاری به سود ایران شده است، بلکه حجم روابط نیز نسبت به سال‌های گذشته افزایش یافته است. بالاترین میزان روابط مربوط به سال ۲۰۱۹ و حدود ۵۰۰ میلیون دلار بوده است.

جدا از موارد بالا راه‌گذرهای حمل‌ونقلی را می‌توان مهم‌ترین بخش روابط ایران و جمهوری آذربایجان دانست. جمهوری آذربایجان در کنار ارمنستان بخشی از راه‌گذر بین‌المللی شمال-جنوب به طول ۷۲۰۰ کیلومتر است. موقعیت سرزمینی این دو کشور به گونه‌ای است که به عنوان مسیر جایگزین و رقیب یکدیگر محسوب می‌شوند. توافق‌نامه کلی راه‌گذر بین‌المللی شمال-جنوب در سال ۲۰۰۰ میان ایران، روسیه و هند در سن پترزبورگ امضا شد و پس از آن ۱۱ کشور دیگر از جمله ارمنستان و جمهوری آذربایجان نیز به این راه‌گذر بین‌المللی پیوستند. اما این طرح تا پیش از سال ۲۰۱۵ (دست‌کم در مسیرهای مربوط به ایران) پیشرفت مشخصی نداشته است. از سویی، وضعیت نامشخص مسیر ریلی ۳،۵ میلیارد دلاری جنوب ارمنستان، فرصت مناسبی برای باکو ایجاد کرده است تا مسیر ریلی دلخواه خود را در راه‌گذر شمال-جنوب پیش از ایجاد مسیر ریلی ایران-ارمنستان تکمیل کند (Jardine, 2018).

بنابراین پس از امضای توافق هسته‌ای، تهران و باکو به شکل جدی در پی تکمیل مسیر ریلی میان دو کشور بوده‌اند. به طوری که یکی از مهم‌ترین دلایل دیدارهای رئیس‌جمهور با مقام‌های جمهوری آذربایجان همواره پیگیری راه‌آهن ایران-جمهوری آذربایجان بوده است. در سفر سال ۲۰۱۶ توافق‌نامه ساخت راه‌آهن قزوین-رشت-آستارا به طول ۳۷۵ کیلومتر امضا شد. اهمیت این طرح برای باکو به حدی است که قرار بود ۵۰۰ میلیون دلار وام برای ساخت مسیر رشت-آستارا (حدود ۲۰۵ کیلومتر) به ایران بپردازد^۲ (Weiss & Zabanova, 2017: 4). قطعه قزوین-رشت نیز به طول ۱۶۹ کیلومتر در مارس ۲۰۱۹ افتتاح شد^۳ (GIRI, 2018). همچنین قطعه مرزی آستارا-آستارا به طول ۱،۳ کیلومتر و پایانه باربری مربوط به آن با سرمایه‌گذاری ۶۰ میلیون دلاری جمهوری آذربایجان در مارس ۲۰۱۸ افتتاح شد (UIC, 2018). به گفته جاوید قربان‌اف رئیس راه‌آهن جمهوری آذربایجان، باکو در چارچوب توافق‌نامه‌ای حق اجاره این خط‌آهن مرزی به مدت ۱۵ سال و پایانه مربوط به آن را به مدت ۲۵ سال از ایران گرفته است (UIC, 2018b). بنابراین حلقه گم‌شده راه‌گذر شمال-جنوب

۱. روسیه سفید، بلغارستان، اوکراین، ترکیه، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان و عمان

۲. دوره استفاده و ساخت طرح ۳ سال، دوره تنفس ۶ ماه و دوره بازپرداخت ۷ سال است (GIRI, 2017a).

۳. مصطفی‌اف وزیر اقتصاد جمهوری آذربایجان در مراسم افتتاح این خط ریلی حضور داشت (OWPIRI, 2019).

قطعه رشت - آستارا است.^۱ بدین وسیله جمهوری آذربایجان به بندرعباس وصل و مسیر بین‌المللی جاده‌ای نیز از مرز آستارا میان دو کشور برقرار می‌شود. این جاده به طول ۲۲۵۹ کیلومتر آستارا را به مسکو وصل می‌کند (European E-Road Network, 2021). برای گسترش مسیر جاده‌ای میان ایران و جمهوری آذربایجان در ژوئن ۲۰۲۱ تفاهم‌نامه‌ای میان دو کشور برای ساخت پل روی رودخانه آستاراچای با مشارکت ۵۰ درصدی دو کشور امضا شد. با ساخت این پل اتوبان آستارا - باکو در جمهوری آذربایجان به کمربندی آستارا - اردبیل در ایران وصل خواهد شد (GIRI, 2021).

علاوه بر این امکان ارتباط دریایی میان ایران و جمهوری آذربایجان نیز وجود دارد. یکی از تفاهم‌نامه‌های امضا شده میان تهران و باکو در مارس ۲۰۱۸ مربوط به بهره‌برداری از منابع مشترک نفتی و گازی دریای خزر است. در این تفاهم‌نامه بدون نام‌بردن از منبعی مشخص بر بهره‌برداری منافع اقتصادی مشترک از این منابع تأکید شده است (Rahimov, 2018). پیش از این نیز در سپتامبر ۲۰۱۷ میان شرکت ایرانی اکتشاف و برداشت نفت خزر و شرکت دولتی نفت جمهوری آذربایجان یادداشت تفاهم همکاری برای اکتشاف و توسعه منابع مشترک فسیلی امضا شده بود (Parkhomchik, 2018: 154). از دیگر نمونه‌های همکاری میان دو طرف، رژیم حقوقی دریای خزر است. کنوانسیون حقوقی مربوط به دریای خزر توسط رؤسای جمهور کشورهای ساحلی در اوت ۲۰۱۸ در آکتائو قزاقستان امضا شد. این کنوانسیون بسیار کلی به نظر می‌رسد، از مفاد مهم آن جلوگیری از حضور نیروی نظامی کشورهای دیگر در دریای خزر و تعیین مرز بر مبنای «خط مبدأ مستقیم»^۲ در چارچوب موافقت‌نامه‌های جداگانه بین طرف‌ها است (OWPRI, 2018).

روند تحول جایگاه ارمنستان و جمهوری آذربایجان در تعامل با ایران

پس از فروپاشی اتحاد شوروی، جمهوری آذربایجان با توجه به پیوندهای تاریخی و فرهنگی به‌ویژه عنصر مشترک مذهب شیعه در کانون توجه ایران در منطقه قرار گرفت. اما با تشدید گرایش‌های تجزیه‌طلبانه و ادعاهای سرزمینی علیه ایران به‌ویژه در زمان ریاست جمهوری ابوالفضل ایلچی بیگ، تهران دیگر دلیلی برای رابطه نزدیک‌تر با باکو نمی‌دید، زیرا رویکرد به‌کارگرفته شده توسط این جمهوری تهدیدی علیه امنیت ملی ایران بود (Avdaliani, 2021). از سوی دیگر، مدل اسلام سیاسی ضدغرب در جمهوری اسلامی جذابیتی برای جمهوری

۱. مجری این قطعه از راه آهن، جمهوری آذربایجان بود. بنا به اعلام محمدباقر نوبخت باکو به دلیل تحریم‌های آمریکا از اجرای آن سرباز زد. اجرای این قطعه به قرارگاه خاتم‌النبا سپاه واگذار شده است (ISNA, 2021).

۲. Khazar Exploration and Production Company (KEPCO)

۳. در مورد بستر و زیر بستر هنوز توافقی صورت نگرفته است.

آذربایجان نداشت. باکو در عوض، مدل حکومت‌داری غیردینی ترکیه را ترجیح می‌داد (Cornell, 1998: 51-52). علاوه بر این، جنگ اول قره‌باغ در سال‌های ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۴ سبب نظامی شدن فضای منطقه می‌شد که در نوع خود قابلیت تبدیل شدن به تهدید امنیتی برای ایران را داشت. همچنین باکو از موضع‌گیری و عملکرد ایران در مورد این جنگ ناراضی بوده و تهران را به حمایت از ارمنستان متهم کرده است (Kraus & Souleimanov, 216: 454-456). البته هیچ‌گاه شواهد تجربی قابل اتکایی برای این ادعا ارائه نشده است. بنابراین با توجه به وضع موجود در آن دوره، روابط ایران و جمهوری آذربایجان با بدگمانی آغاز شد. از این‌رو فاصله‌گرفتن تهران و باکو از یکدیگر در آن دوره طبیعی به نظر می‌رسید.

با توجه به این وضعیت، نگاه جمهوری اسلامی ایران به قفقاز جنوبی از همان آغاز ماهیت امنیتی و ژئوپلیتیکی به خود گرفت. البته هاشمی رفسنجانی، رئیس‌جمهور وقت برای توسعه همه‌جانبه روابط با کشورهای منطقه کوشید. اما به علت تداوم تهدیدها، حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای و پس‌زدن ایران در طرح‌های منطقه‌ای، به‌ناچار مؤلفه‌های امنیتی بر سیاست قفقازی ایران مسلط شد. بارزترین نماد این رهیافت جایگاه کانونی ارمنستان در سیاست منطقه‌ای ایران در قفقاز جنوبی بوده است. زیرا ارمنستان نه تنها به‌عنوان عامل موازنه در مقابل ادعاهای سرزمینی جمهوری آذربایجان برآورد می‌شد؛ بلکه بخشی از محور شمالی- جنوبی (روسیه، ارمنستان، ایران) برای مقابله با نفوذ محور شرقی- غربی (جمهوری آذربایجان، ترکیه، اسرائیل و آمریکا) در قفقاز بوده است. بر اساس همین رهیافت در دوران محمد خاتمی و محمود احمدی‌نژاد نیز روابط با ارمنستان در مرکز توجه بود. در حالی که رابطه با جمهوری آذربایجان در مقایسه با ترکیه و روسیه مسیر پر‌آفت‌وخیزی را می‌گذراند. شایان توجه است که رویکرد محتاطانه حاکم بر رفتار منطقه‌ای تهران به حدی برجسته شده بود که در میان سفر مقام‌های ارشد ایران به باکو و ایروان باید فاصله زمانی معناداری ایجاد می‌شد؛ تا بدین‌وسيله از حساسیت دو همسایه شمالی جلوگیری شود (Kaleji, 2021). اما در دولت روحانی تلاش شد تا برخی محدودیت‌های خودساخته حذف شود. به‌طوری‌که وزیر امور خارجه بدون فاصله به پایتخت هر دو کشور سفر می‌کرد.

در این دوره، تهران برای رهایی از بند دسته‌بندی‌های منطقه‌ای تلاش‌هایی کرد. برای نمونه، حضور محمدجواد ظریف در نشست چهارجانبه وزیران امور خارجه جمهوری آذربایجان، گرجستان، ترکیه و ایران در مارس ۲۰۱۸ نشان از اراده جدی تهران برای بهره‌برداری از برتری‌های اقتصادی منطقه، حتی بدون حضور ارمنستان و روسیه داشت. بسیاری از ناظران تلاش می‌کنند که چنین رویکردی را به معنای رفتار ضدروسی یا پشت‌کردن ایران به متحدان سنتی خود در منطقه تفسیر کنند، اما شواهد نشان می‌دهد که تهران در عمل، مایل به همکاری با دوطرف صاحب‌سود در قفقاز جنوبی بوده است. برای نمونه، می‌توان به دو

دور نشست سه‌جانبه رؤسای جمهور روسیه، جمهوری آذربایجان و ایران در باکو (اوت ۲۰۱۶) و تهران (نوامبر ۲۰۱۷) اشاره کرد. مهم‌ترین ابعاد این همکاری سه‌جانبه برای تهران جنبه اقتصادی آن بوده است. چنانکه روحانی در نشست بعد از سال ۲۰۱۷ در تهران ضمن تأکید بر اینکه این همکاری سه‌جانبه علیه هیچ کشوری نیست؛ گفته بود که «معتقدیم ضمن تداوم و اجرای توافق‌های گذشته در نشست باکو، سه کشور می‌توانند همکاری‌ها را در حوزه‌های حمل‌ونقل، راه‌گذر شمال-جنوب، همکاری گمرکی، همکاری در زمینه نفت‌وگاز، اتصال شبکه برق سه کشور، روابط بانکی و استفاده از ارزهای ملی توسعه بخشند و سازوکارهای حقوقی و سیاسی برای اجرای آن طراحی کنند» (GIRI, 2017b).

این ادعا نیز مطرح شده است که الهام علی‌اف با پیشنهاد برگزاری نشست‌های سه‌جانبه در پی جذب تهران و منزوی کردن ارمنستان بوده است. با وجود این، دولت روحانی بر اساس نگاه عمل‌گرایانه، تلاش کرد رابطه با ارمنستان را قربانی رابطه با جمهوری آذربایجان نکند. به‌طوری که در سفر منطقه‌ای محمدجواد ظریف به آسیای مرکزی و قفقاز در آغاز سال ۲۰۱۵ اولین مقصد وزیر امور خارجه ایران، ایروان بود که نشان از اهمیت ارمنستان برای تهران دارد (Barry, 2016: 67). همچنین دو ماه بعد از جنگ ۴۴ روزه قره‌باغ در پاییز ۲۰۲۰ ظریف در سفری چندروزه از ارمنستان، جمهوری آذربایجان (باکو و نخجوان)، گرجستان، ترکیه و روسیه دیدار کرد. وی در این سفر مواضع تهران در مورد تحولات منطقه را بیان کرد و در سفر به نخجوان بر ضرورت بازگشایی راه آهن ایران و ارمنستان (از مسیر نخجوان) تأکید کرد. این مسیر را بعد از جنگ اول قره‌باغ در سال ۱۹۹۴ جمهوری آذربایجان و ترکیه مسدود کرده‌اند (Rahimov, 2021). توجه به این موضوع نشان‌دهنده اهمیت مستقل ارمنستان به‌ویژه در زمینه حمل‌ونقل است. با این حال، نمی‌توان انکار کرد که موقعیت ژئواکونومیک جمهوری آذربایجان و بستر اقتصادی مناسب (جمعیت بیشتر، اقتصاد پیشرفته‌تر، منابع فسیلی و همسایگی با دریای خزر) سبب افزایش وزن آن نسبت به ارمنستان شده است. برای نمونه، در مورد راه‌گذر شمال-جنوب مسیر میان جمهوری آذربایجان و ایران رو به پایان است و جمهوری آذربایجان برای تکمیل قطعه رشت - آستارا قرار بود که ۵۰۰ میلیون دلار وام به ایران بدهد که به بهانه خروج ترامپ از برجام و بازگشت تحریم‌ها انجام نشد. مسیر ۳،۵ میلیارد دلاری میان ایران و ارمنستان نیز تأمین مالی نشده و پیشرفتی نداشته است (Inan & Yayloyan, 2018: 40).

۱. پیشنهاد نشست‌های سه‌جانبه ایران، جمهوری آذربایجان و روسیه توسط الهام علی‌اف در سفر سال ۲۰۱۴ به تهران مطرح شد. دور سوم نشست سران سه کشور قرار بود در روسیه برگزار شود که بر اساس اطلاعیه دفتر ریاست جمهوری به دلیل‌های فنی در زمان دیگری برگزار می‌شود.

از سوی دیگر، ارمنستان با روسیه مرز مشترک ندارد و به دلیل اختلاف‌های مسکو و تفلیس دشواری‌هایی برای اتصال این راه‌گذر به روسیه وجود دارد. برخی تحلیلگران این محدودیت‌ها را بدین معنا تفسیر کرده‌اند که تهران مسیر جمهوری آذربایجان را به ارمنستان در راه‌گذر شمال- جنوب ترجیح داده است (Dolaberidze, 2018). در حالی که به نظر می‌رسد انتخاب‌های تهران در این دوره زمانی بیش از اینکه سیاسی باشد اقتصادی بوده است و بر مبنای فرصت‌های اقتصادی موجود تنظیم شده است. شایان توجه اینکه جمهوری آذربایجان علاوه بر اینکه در مسیر راه‌گذر شمالی- جنوبی قرار دارد؛ در چارچوب برنامه تراسیکا بخشی از راه‌گذر جنوبی- غربی نیز محسوب می‌شود (TRACECA, 2021b). یعنی با اتصال شبکه ریلی ایران و جمهوری آذربایجان، علاوه بر دسترسی به روسیه، دسترسی به بندرهای پوتی و باتومی گرجستان به وسیله راه آهن باکو- تفلیس نیز فراهم می‌شود. البته ارمنستان نیز به طور بالقوه می‌تواند ایران را به این بندرها وصل کند. نقشه ۳ این مسیرها را نشان می‌دهد.

نقشه ۳: مسیرهای ریلی و جاده‌ای اصلی میان ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان

Source: Worldview, 2018

نتیجه

تمرکز سیاست خارجی ایران در سه دهه گذشته، غرب آسیا و خلیج فارس بوده است؛ به طوری که می‌توان گفت آسیای مرکزی و قفقاز با وجود ظرفیت‌های ژئواکونومیک برجسته، اولویت سیاست خارجی ایران نبوده است. ایران در مقایسه با رقیبانی مانند ترکیه، جایگاه پذیرفتنی در پیوندهای سیاسی، راه‌گذرهای حمل و نقلی، طرح‌های انتقال انرژی و تبادل تجاری

در قفقاز جنوبی ندارد و در بهره‌برداری اقتصادی از فرصت‌های موجود در منطقه ضعیف عمل کرده است. این وضعیت نتیجه بیش از دو دهه سنگینی جنبه ژئوپلیتیکی روابط نسبت به جنبه ژئواکونومیک آن است. حال آنکه عقب‌ماندن از رقابت اقتصادی شکل دیگری از تهدیدها را برای ایران ایجاد خواهد کرد. به همین دلیل ضروری است با نگاهی عمل‌گرایانه از فرصت‌های ژئواکونومیک در قفقاز جنوبی بیشترین استفاده را کرد. در دولت یازدهم و دوازدهم رویکرد «ژئواکونومیک» تهران در قفقاز جنوبی تقویت شد. شواهد روابط سیاسی، تبادل تجاری، قراردادهای همکاری‌های متقابل حکایت از ارتقای تدریجی جایگاه جمهوری آذربایجان در سیاست منطقه‌ای ایران در سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ به‌ویژه در وجوه اقتصادی دارد. البته روابط دوجانبه با ارمنستان نیز به‌طور هم‌زمان تداوم و رشد داشته است. اما موقعیت ژئواکونومیک برتر جمهوری آذربایجان سبب افزایش اهمیت نسبی آن برای ایران در مقایسه با ارمنستان شده است.

واقعیت‌های میدانی نشان می‌دهد که قابلیت‌های اقتصادی جمهوری آذربایجان برای همکاری با تهران نه تنها بیشتر، بلکه اجرایی‌تر از توانایی‌های بالقوه ژئواکونومیک ارمنستان است. حجم اقتصاد جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۲۲ حدود ۵۵ میلیارد دلار و حجم اقتصاد ارمنستان حدود ۱۴ میلیارد دلار بوده است. با وجود این، جمهوری ارمنستان پایه‌توازن ژئوپلیتیکی ایران در منطقه است و تقویت جنبه‌های ژئواکونومیک روابط با ارمنستان به‌ویژه در ابعاد حمل‌ونقلی، ضرورتی انکارناپذیر است. شایان توجه است که گسترش روابط ایران و جمهوری آذربایجان بر مبنای مؤلفه‌های ژئواکونومیک نمی‌تواند به معنای نادیده‌گرفتن نگرانی‌های ژئوپلیتیکی باشد، زیرا هرگونه تحرک امنیتی و تغییر در شرایط ژئوپلیتیکی می‌تواند سبب ایجاد اختلال در تبادل ژئواکونومیک ایران شود. از این‌رو به‌نظر می‌رسد تهران پاسخی قاطع به هرگونه اقدام غیرسازنده خواهد داد. تنش در روابط تهران و باکو در پاییز ۲۰۲۱ (هم‌زمان با سالگرد جنگ دوم قره‌باغ) شاهدهی بر این مدعا است.

References

- ADB (2021), Armenia: Armenia–Georgia Border Regional Road (M6 Vanadzor–Bagratashen) Improvement Project, **Asian Development Bank**, Available at: <https://www.adb.org/projects/49244-002/main>, (Accessed on: 26/10/2021).
- Asbarez (2016), Russia, Iran in Talks to Lay Power Line via Armenia, Available at: <https://www.asbarez.com/russia-iran-in-talks-to-lay-power-line-via-armenia/>, (Accessed on: 23/10/2021).
- Asbarez (2017), Armenia, Iran to Look for New Investor for Meghri Hydropower Plant, Available at: <https://www.asbarez.com/armenia-iran-to-look-for-new-investor-for-meghri-hydropower-plant>, (Accessed on: 24/10/2021).

- Asbarez (2019), Iran Looks to Boost Gas Supplies to Armenia, Available at: <https://asbarez.com/iran-looks-to-boost-gas-supplies-to-armenia>, (Accessed on: 25/10/2021).
- Aslanidze, Anna (2016), The Role of the Energy Charter in Promoting Electricity Cooperation in the South Caucasus, *Energy Charter Secretariat Knowledge Center, Occasional Paper Series*. Available at: <https://www.energycharter.org/what-we-do/knowledge-centre/occasional-papers/the-role-of-the-energy-charter-in-promoting-electricity-cooperation-in-the-south-caucasus/>(Accessed on: 25/10/2021).
- Avdaliani, Emil (2021), Iran in the South Caucasus: Adjustment and Evolution, RUSI, Available at: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/iran-south-caucasus-adjustment-and-evolution>, (Accessed on: 26/10/2021).
- Azernews (2018), Iran Says Agreed Oil, Gas Swap Deal with Azerbaijan, Available at: https://www.azernews.az/oil_and_gas/128760.html, (Accessed on: 23/10/2021).
- Barry, James (2016), “Brothers or Comrades at Arms? Iran’s Relations with Armenia and Azerbaijan”, in: Akbarzadeh, Shahrar, & Conduit, Dara (Eds), **Iran in the World: President Rouhani's Foreign Policy**, Springer.
- Cohen, Ronen A, Tzvi Lev (2021), “A Triangle of Interests: Azerbaijan, Iran and Israel”, **Iran and the Caucasus**, Vol. 25. No. 1, pp. 74-89. (doi: 10.1163/1573384x-20210108).
- Cornell, Svante E (1998), “Iran and The Caucasus”, **Middle East Policy**, Vol. 5, No. 4, pp. 51-67. (doi: 10.1111/j.1475-4967.1998.tb00369.x)
- CSR (2020), Assessment of Preferential Trade Agreement between Iran and the Eurasian Economic Union; Opportunities and Challenges, **Center for Strategic Research Expediency Discernment Council (CSR)**, Available at: <https://csr.ir/0000Ha>, (Accessed on: 23/10/2021). [in Persian]
- Dolaberidze, Dimitri (2018), Iran Interested in Using the Baku-Tbilisi-Kars Railway, Georgia Today, Available at: <http://www.gtarchive.georgiatoday.ge/news/9562/Iran-Interested-in-using-the-Baku-Tbilisi-Kars-Railway>, (Accessed on: 20/10/2021).
- EFSD (2020), Construction of the North-South Road Corridor in Armenia, **Eurasian Fund for Stabilization and Development (EFSD)**, Available at: <https://efsd.eabr.org/en/projects/construction-of-the-north-south-road-corridor-in-armenia>, (Accessed on: 24/10/2021).
- Erendor, Mehmet Emin and Mehmet Fatih Öztarsu (2019), “Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the Case of Pragmatist Politics”, **BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Vol. 19, No. 1, pp. 157-176. (doi: 10.11616/basbed.vi.487167).

- European Commission (2017), Road Links between Yerevan and E60 in Georgia (North-South Corridor - Section Yerevan to Bavnt), Available at: https://www.ec.europa.eu/eu-external-investment-plan/projects/road-links-between-yerevan-and-e60-georgia-north-south-corridor-section-yerevan-bavnt_en, (Accessed on: 19/10/2021).
- European E-Road Network (2021), E 119 North-South Reference Road, Available at: <https://eldonk.home.xs4all.nl/eroads/E119.htm>, (Accessed on: 19/10/2021).
- Financial Tribune (2018a), China Interested in Iran-Armenia Rail Project, Available at: <https://www.financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/83024/china-interested-in-iran-armenia-rail-project>, (Accessed on: 16/10/2021).
- Financial Tribune (2018b), Expansion in Iran-Azerbaijan Power Swap Agreement, Available at: <https://financialtribune.com/articles/energy/84590/expansion-in-iran-azerbaijan-power-swap-agreement>, (Accessed on: 22/10/2021).
- GIRI (2015a), Iran Gas Exportation to Europe After 5+1 Agreement, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/267785>, (Accessed on: 21/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2015b), Iran- Azerbaijan Agreement about Petroleum Products Swap, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/272250>, (Accessed on: 21/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2015c), Expansion of Electricity Relations between Iran and Azerbaijan, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/249438>, (Accessed on: 20/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2017a), Cabinet Meeting, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/303626>, (Accessed on: 17/10/2021). [in Persian].
- GIRI (2017b), President at Iran, Russia and Azerbaijan Trilateral Meeting, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/300791>, (Accessed on: 17/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2018), Rasht- Qazvin Rail Road is Most Effective Project of the Country, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/319310>, (Accessed on: 18/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2020), Iran, Armenia Discuss Natural Gas-Electricity Barter Deal, **Government of The Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://irangov.ir/detail/354317>, (Accessed on: 18/10/2021). [in Persian]
- GIRI (2021), Iran, Azerbaijan ink MOU for Constructing Bridge Over Astrachai, **Government of the Islamic Republic of Iran (GIRI)**, Available at: <https://dolat.ir/detail/365519>, (Accessed on: 18/10/2021). [in Persian]
- Güngör, Gülperi (2021), Transportation Projects in Caucasia, **Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)**, Available at: <https://avim.org.tr/en/analiz/transportation-projects-in-caucasia#>, Accessed on: 26/10/2021.

- Gurbanov, Ilgar (2016), "Russia Pushes 'Gas Swap' Plans with Iran Amidst Azerbaijan-Iran Gas Talks", **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 13, No. 145 Available at: <https://www.jamestown.org/program/russia-pushes-gas-swap-plans-with-iran-amidst-azerbaijan-iran-gas-talks>, (Accessed on: 13/10/2021).
- Hafeznia, Mohammad Reza (2014), **Principles and Concepts of Geopolitics**, Mashhad: Papoli [in Persian].
- Huseynov, Vasif (2021), "Azerbaijan Embarks on Construction of Nakhichevan Railway", **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 18, No. 54, Available at: <https://www.jamestown.org/program/azerbaijan-embarks-on-construction-of-nakhchivan-railway-part-three>, (Accessed on: 12/10/2021).
- Inan, Feride & Yayloyan, Diana (2018), **New Economic Corridors in the South Caucasus and the Chinese One Belt One Road**, European Union.
- IRNA (2015), Iran's Ambassador: Iran Participation in Azerbaijani Gas Pipeline Is Possible, **Islamic Republic News Agency**, Available at: <https://www.irna.ir/news/81724142>, (Accessed on: 9/10/2021) [in Persian].
- ISNA (2021), Participation of Khatam Sepah Base in Completing the Rasht-Astara Railway, **Iranian Student's News Agency (ISNA)**, Available at: <https://www.isna.ir/news/1400042417768>, (Accessed on: 11/10/2021). [in Persian]
- Jalilov, Orkhan (2020), Azerbaijan, Iran Agree to Build Power Plant in Recently Liberated Border Area, **Caspian News**, Available at: <https://www.caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-iran-agree-to-build-power-plant-in-recently-liberated-border-area-2020-12-27-0/>, (Accessed on: 6/10/2021).
- Jardine, Bradley (2018a), Armenia Shelves Iranian Railway Project as Azerbaijan Steams Ahead, **Eurasianet**, Available at: <https://eurasianet.org/armenia-shelves-iranian-railway-project-as-azerbaijan-steam-ahead>, (Accessed on: 16/10/2021).
- Jardine, Bradley (2018b), Armenia and Azerbaijan Compete to Attract Iranian Cargo, **Eurasianet**, Available at: <https://eurasianet.org/armenia-and-azerbaijan-compete-to-attract-iranian-cargo>, (Accessed on: 11/10/2021).
- Javadi, Mohammad Ja'afar, Ehsan Fallahi (2015), "The Comparative Examination of Iran and Turkey's Foreign Policy in South Caucasus with Emphasis on Azerbaijan and Armenia", **Central Eurasia Studies**, Vol. 8, No. 2, pp. 211-228. [in Persian]. (doi: 10.22059/JCEP.2015.56845).
- Kaleji, Vali (2021), Zarif Travels Simultaneously to the Republic of Azerbaijan and Armenia; Breaking a Taboo, **The Institute for Iran-Eurasia Studies (IRAS)**, Available at: <http://iras.ir/1430/>, (Accessed on: 17/10/2021). [in Persian]
- Kazi, Afttab (2007), Pivotal Pakistan: GCAP and the Geopolitics of Central Asia's Traditional Indus Basin Corridor, In: **International Conference on "Partnership, Trade and Development in Greater Central Asia"**, Kabul, Afghanistan.

- Kelbizadeh, Elnur H (2019), "The Dynamics of The Development of Armenian-Iranian Relations" in: The Post-Soviet Period", **History, Archaeology and Ethnography of the Caucasus**, Vol. 15, No. 4, pp. 639-651, (doi: 10.32653/CH154639-651).
- Kim, Dong Jung (2020), "Making Geoeconomics an IR Research Program", **International Studies Perspectives**, Vol. 22, No. 3, pp. 321-339 (doi: 10.1093/isp/ekaa018)
- Kouhi-Esfahani, Marzieh (2019), *Iran's Foreign Policy in the South Caucasus, Relations with Azerbaijan and Armenia*, London: Routledge. (doi: 10.4324/9781315143262).
- Kraus, Josef and Emil Souleimanov (2016), "A Failed Comeback Understanding Iranian Policies in the South Caucasus", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol. 18, No. 5, pp. 448-464 (doi: 10.1080/19448953.2016.1196024).
- Luttwak, Edward N (1990), "From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce", **The National Interest**, No. 20, pp 17-23. Available at: <https://www.jstor.org/stable/42894676>, (Accessed on: 21/11/2021).
- Meghdesyan, Arshaluis (2015), *Armenia's Power Deals with Iran, Russia*, Institute for War & Peace Reporting, Available at: <https://iwpr.net/global-voices/armenias-power-deals-iran-russia>, (Accessed on: 10/10/2021)
- Mehr News** (2021), *Persian Gulf-Black Sea Corridor to Become Operational Soon*, Available at: <https://en.mehrnews.com/news/172363/Persian-Gulf-Black-Sea-Corridor-to-become-operational-soon>, (Accessed on: 21/10/2021).
- OWPIRI (2018), *Caspian Sea Convention Signed*, **Official Website of the President of the Islamic Republic of Iran (OWPIRI)**, Available at: <https://www.president.ir/fa/105642>, (Accessed on: 11/10/2021) [in Persian].
- OWPIRI (2019a), *In the Meeting Rouhani with the Deputy of Azerbaijan's Prime Minister*, **Official Website of the President of the Islamic Republic of Iran (OWPIRI)**, Available at: <https://www.president.ir/fa/112643/printable>, (Accessed on: 14/10/2021) [in Persian].
- OWPIRI (2019b), *In the Meeting of Dr. Vaezi with the Minister of Economy of Azerbaijan*, **Official Website of the President of the Islamic Republic of Iran (OWPIRI)**, Available at: <https://www.president.ir/fa/108408/printable>, (Accessed on: 12/10/2021) [in Persian].
- Parkhomchik, Lidiya (2018), "Recent Developments in the Energy Strategy of Iran in the Caspian Region", **Post-Soviet Issues**, Vol. 5, No. 2, pp. 149-160 (doi: 10.24975/2313-8920-2018-5-2-149-160).
- Poghosyan, Benyamin (2019), "The Seventh Corridor of the Belt and Road Initiative", **IndraStra Global**, Vol. 5, No. 3 (doi: 2381-3652).
- Rahimov, Rahim (2018), "Azerbaijan, Iran Reach Breakthrough on Disputed Fields in the Caspian Sea", **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 15, No. 52. Available

- at: <https://jamestown.org/program/azerbaijan-iran-reach-breakthrough-on-disputed-fields-in-the-caspian-sea>, (Accessed on: 17/10/2021).
- Rahimov, Rahim (2021), "Iran Seeks to Reroute North-South Transport Corridor to Armenia, away from Azerbaijan", **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 18, No. 29. Available at: <https://jamestown.org/program/iran-seeks-to-reroute-north-south-transport-corridor-to-armenia-away-from-azerbaijan>, (Accessed on: 15/10/2021).
- Rajabova, Sara (2015), Complete Lifting of Sanctions to Foster Azerbaijan-Iran Cooperation, **AZERNEWS**, Available at: <https://www.azernews.az/business/89850.html>, (Accessed on: 6/10/2021).
- Rippberger, Renée (2019), The Enemy of My Friend Is My Friend: Assessing Armenia's Relationship with Iran, **International Center for Human Development**.
- Road Department (2021), Tranche 4. Artashat-Agarak, Available at: <https://armroad.am/en/projects/north-south-road-corridor-investment-program/Artashat-Qajaran-Sisian-Qajaran-Qajaran-Agarak>, (Accessed on: 17/10/2021).
- Scholvin, Sören & Mikael Wigell (2018), "Power Politics by Economic Means: Geoeconomics as an Analytical Approach and Foreign Policy Practice", **Comparative Strategy**, Vol. 37, No. 1, pp. 73-84. (doi: 10.1080/01495933.2018.1419729)
- Shlapentokh, Dmitry (2019), "Azerbaijan and Iran: A Shift in Geopolitical Gravity", **Middle East Policy**, Vol. 26, No. 4, pp. 79-94. (doi: 10.1111/mepo.12458).
- TRACECA (2021a), North-South Armenian Road Corridor, available at: http://www.traceca-org.org/en/investments/investment-projects/detail/?tx_tracecainvprojectstable_pi3%5Buid%5D=1&cHash=0776f1698968ba9c6392623545b63b9f, (Accessed on: 19/10/2021).
- TRACECA (2021b), South-West, Available at: <http://www.traceca-org.org/en/countries/azerbaijan/transport-corridors/south-west/>, (Accessed on: 19/10/2021).
- UIC (2018a), Iranian President Rouhani Inaugurates Astara – Astara Rail Line, International Union of Railway, Available at: <https://www.uic.org/com/enews/nr/591/article/president-rouhani-inaugurates-astara-astara-rail-line>, (Accessed on: 19/10/2021).
- UIC (2018b), Iran: North-South Corridor Is Vital for Iran's Rail Transport Development, **International Union of Railway**, Available at: https://www.uic.org/com/enews/nr/588/article/iran-north-south-corridor-is-vital-for-iran-s-rail-transport-development?var_recherche=Astara, (Accessed on: 19/10/2021).
- UN Comtrade Database (2021), Armenia and Azerbaijan Reported, Available at: <https://comtrade.un.org/>, (Accessed on: 25/10/2021).
- Weiss, Andrea and Yana Zabanova (2017), **The South Caucasus and Iran in the Post-Sanctions Era**, Berlin: German Institute for International and Security Affairs.

World Bank (2007), Concession Agreement on the Transfer of the Armenian Railway, Available at: <https://www.worldbank.org/public-private-partnership/library/concession-agreement-transfer-armenian-railway-system-south-caucasian-railway-closed-joint-stock-company-created-russian-railways-closed-open-joint-stock-company>, (Accessed on: 14/10/2021).

Worldview (2018), In the Caucasus, Competition Will Limit Cooperation, Available at: <https://www.worldview.stratfor.com/article/caucasus-competition-will-limit-cooperation>, (Accessed on: 26/10/2021).